

В.В.Гоцуляк (Черкаси)

ДЕЯКІ АСПЕКТИ СУЧАСНОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII СТ.

В історіографії Визвольної війни українського народу середини XVII ст., завершення певного етапу розвитку не означає автоматичного початку нового періоду. Однак, докорінна зміна соціокультурного середовища, як правило, стає важливим чинником, що спонукає дослідників до підбиття підсумків, аналізу здобутків і досягнень та загалом до критичної переоцінки всієї наукової спадщини.

Її історія може розглядатися як вихідний пункт еволюції усталених підходів, поглядів, концепцій та гіпотез, що становлять стрижень і основу історії українського козацтва в її кульмінаційній фазі — визвольних змаганнях України середини XVII ст. В історії української історіографії один з таких якісних перехідних періодів припадає на початок 1990-х рр. Тому досить важливою є постановка питання про розвиток саме історіографічних досліджень української революції середини XVII ст., починаючи з 1991 р. і до наших днів. Важливість розгляду цього періоду в українській історичній науці, як якісно нового, визначається, перш за все, підвищенням ідейно-теоретичного рівня досліджень з даної проблематики представниками історико-політичних шкіл (народництво, марксизм, національно-державна течія) [1, 205]. До того ж зазначене дозволяє простежити велику групу питань, поставлених в історіографічному ракурсі до вивчення, виявити еволюцію деяких методологічних принципів в працях сучасних дослідників. Ми не погоджуємося з думками деяких сучасних науковців щодо передчасного вивчення історії історіографії цієї проблеми [2, 96].

Перш ніж розпочати аналіз історіографічних праць, присвячених національно-визвольній війні середини XVII ст. в Україні, потрібно звернути увагу на наукові дослідження С.Леп'явка, в яких знайшла своє вивчення військово-політична діяльність українського козацтва в контексті міжнародних відносин (1561-1595) [3] та "Козацькі війни" кінця XVI ст. в Україні [4]. В них окремими розділами представлена історіографія цих питань [3; 6-13; 4; 5-26]. Вченим проаналізовані праці українських, польських істориків, звернена увага на термінологію соціальних конфліктів, характер воєн та ін. Окрему увагу автор звертає на історіографію Великого кордону в XVI ст., розглядаючи літературу присвячену Хорватії, Угорщині, Московській ділянці кордону, праці Й.Швікера, Ф.Р. Венічека, Л.Березіна, Г. Рутерберка, В.Шушаріна, Б.Варги, перший том "Історії Угорщини", дослідників таких як І.Беляєв, Г.Білоцерковський, Д.Багалій, А.Яковлев, С.Марголін, В.Карлагов, А.Новосельський, Н.Миненков, В.Сухоруков.

В сучасній історичній літературі вчені звертають увагу на окреслення і визначення наукової історичної термінології. Звертає увагу публікація В.Романцева [5], де йдеться про історіографічну характеристику національно-визвольної боротьби та процесу державотворення в середині XVII ст. Зокрема, звертаючись до термінології автор, пояснює вживання висловів "повстання Хмельницького", "війна Хмельницького", "Хмельниччина", "козацьке повстання", "революція" та інше тим, що історики цим визначенням окреслювали багатогранність явища, а також різні підходи до його вивчення. В наш час така розмаїтість термінів при оцінці національно-визвольної війни, на думку автора, є свідченням недостатньо високого теоретичного рівня деяких сучасних досліджень [5, 27]. Автор також аналізує погляди Д.Бантиш-Каменського, М.Маркевича, М.Максимовича, М.Костомарова, О.Левицького (який першим в

українській історіографії вжив поняття "національно-визвольна революція"). У лютому 1917 р. Д.Левецький назвав національний рух очолюваний Б.Хмельницьким "українська революція". М.Грушевський підходить до визначення цих понять діалектично. Називає війну "великою національною війною 1648 р.". Він розглядає її з одного боку як визвольну, з іншого боку, як процес революційних перетворень та вживає поняття "найвеличніший народний рух в Україні, який здійснив перетворення в її житті і в політичних відносинах всієї Східної Європи". На думку Грушевського ця боротьба велася за утвердження "соборної незалежної України". Учень М.Грушевського В.Герасимчук характеризує події середини XVII ст. в Україні як революцію за національне і соціальне визволення українського народу, війну релігійну, за волю і самостійність та право народу на життя. І. Лисяк-Рудницький вважає що ця боротьба не була лише "антифеодальним" і "селянським бунтом", скоріше війною за національне визволення і називав "Революцію Хмельницького" переворотом.

В сучасній історіографії серед великого понятійного різноманіття на увагу заслуговують підходи В.Смоля і В.Степанкова [6] у висвітленні визвольної боротьби під проводом Б.Хмельницького як Української національної революції. В українській історіографії протягом XIX – XX ст. поступово утверджуються оцінки, згідно з якими події визвольної боротьби українського народу середини XVII ст. характеризувалися, з одного боку, як війна за національне визволення України, з іншого, як революція, спрямована на утвердження незалежності держави, на здійснення соціальних перетворень. Така рухлива характеристика відображала дискусійність вказаного явища, оскільки в тих подіях вчені спостерігали й великомасштабні військові дії під національно-визвольними, релігійними, і соціальними гаслами та глибокі суспільно-політичні перетворення, які відбулися в Україні в ході національно-визвольної війни. Ці поняття потрібно розглядати як вираз цілком відмінних одне від одного явищ, але в той же час, показуючи їх в діалектичній єдності і взаємодії. В.Борисенко, вказуючи, що більшість з вітчизняних і зарубіжних вчених трактують боротьбу українського народу проти польсько-шляхетського панування в Україні середини XVII ст. як визвольну війну, наводить низку аргументів на користь ідентифікації її (вслід за М.Костомаровим та М.Покровським), як козацької революції невизначеного характеру [7, 47] і приходять до висновку про те, що в Україні у 1648 р. відбулася національно-визвольна революція з сильними елементами революції буржуазної [7, 50].

Із середовища істориків України, які фахово займаються козакознавством, неминуче мали з'явитися ті, хто звернеться до історіографічного осягнення національно-визвольної війни середини XVII ст. Серед них своїми публікаціями виділяється Ю.Мицик [8, 9]. В одній із них автор оглядає здобутки сучасної української історіографії історії національно-визвольної війни і визначає деякі тенденції, характерні для

літератури 1991 – 1998 рр. [9, 263 - 268]. За переконаннями Ю. Мицика сучасна історична історіографія багато в чому продовжує традицію, яка була в центрі уваги класиків української історичної думки (В.Антонович, М.Костомаров, М.Грушевський, В.Липинський, І.Крип'якевич, Д.Дорошенко).

Ю.Мицик виділяє й групу сучасних дослідників в Україні, які активно вивчають історію національно-визвольної боротьби: О.Апанович, Є.Брехуненко, Я.Дашкевич, Я.Дзира, С.Плохий, В.Сергійчук, В.Смолій, В.Степанков, І.Стороженко, Я.Федорук. Зокрема, на увагу заслуговують статті [10;11] та розділ дисертації [12] Я.Федорука, присвячені Хмельницькому, Туреччині та її васалам у відносинах до українського гетьмана у 1654 р.. Цінні історіографічні спостереження містяться також в його працях: "Монархізм Б.Хмельницького в оцінці В.Липинського: критична інтерпретація, "Національна ідея Б.Хмельницького в українській історіографії XIX – XX ст".

Щодо радянської історіографії, то Ю.Мицик, констатуючи запушеність у дослідженні з зазначеної проблематики, вважає, що вона є разуючою з огляду на те, що нині доводиться вести дискусії навіть навколо елементарних питань. Він вважає, що канонізація "Тезами ЦК КПРС" дати (1954 р.) не є правильно визначеною і недостатньо аргументовані її різні варіанти (1657, 1658, 1659, 1676 рр.). Сам же дослідник не пов'язує завершення національно-визвольної війни з Гадяцьким договором 1658 р. На думку вченого розв'язаними є такі питання, як мета і характер національно-визвольної війни, визначені ще І.Франком і підтверджені сучасними вченими серед яких виділяються В.Смолій і В.Степанков. Вони вслід за Великим каменярем трактують її як переплетіння трьох тенденцій (національно-визвольна, релігійна та антифеодална війна). До речі, названі дослідники на перший план ставили боротьбу за національне визволення та відродження незалежної Української держави.

Щодо дискусій навколо назв: "козацьке повстання", "селянська війна", "Велике повстання", "Визвольна війна", "Хмельниччина", дослідник схиляється до двох назв: "Національно-визвольна війна" та "Українська національна революція" [9, 264]. З історіографічного огляду можна довідатися про спроби переглянути питання про причини, характер і наслідки національно-визвольної війни (І.Журко), оцінки Люблінської унії (Н.Яковенко), що, як зазначив вчений, викликало справедливі критичні зауваження В.Смолія і В.Степанкова [9, 265]. В такому ж дусі Ю.Мицик аналізує погляди вчених (Я.Кочмарчика (Польща), С.Плохія, В.Смолія, В.Степанкова та ін.) на зміст політичної програми та низки важливих аспектів Українського державотворення в часи національно-визвольної війни, розвитку української національної ідеї та історичної ролі Б.Хмельницького.

До здобутків у вивченні зовнішньої політики української держави, окрім наукового аналізу російсько-українських відносин, автор відносить комплексний підхід, який намітився до проблематики українсько-

польських (Я.Кочмарчик, З.Вуйцик, Ф.Сисин), українсько-османських (О.Пріцак, В.Остапчук, Я.Федорук та ін.) і українсько-кримських (Г.Санін) дипломатичних відносин [9, 266].

Цільним блоком представлені оцінки Ю.Мициком досліджень, присвячених військовим аспектам національно-визвольної війни. Особливу увагу автор публікації приділяє монографіям І.Свешнікова, В.Сергійчука, І.Стороженка, польських вчених В.Віммера, А.Карстенца, В.Маєвського, Є.Нагельського та ін. [9, 266].

Як великий успіх, вчений сприймає розгортання історико-краєзнавчих досліджень історичних подій національно-визвольної війни на сучасній території Черкаської області, меншою мірою – Сіверщини, Галичини, Волині, Поділля, земель колишньої Запорозької Січі. Зокрема, характерно, що початок історико-краєзнавчих досліджень на Черкащині (до того поодинокі краєзнавці займалися вивченням історії козаччини на цій землі), пов'язаний з активною підтримкою їх Інститутом історії України НАН України. Про це свідчить проведення, починаючи з 1992 р., історичних читань і випуск їх матеріалів у збірниках "Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку", у Корсунь-Шевченківському – "Корсунського часопису". Таким же чином науковці об'єдналися навколо журналів та щорічників у Чернігові "Сіверянський літопис", Запоріжжі – "Південна Україна" та ін. Зазначене, зокрема, сприяло підготовці і захисту черкаськими дослідниками докторських і кандидатських дисертацій (А.Морозов, А.Чабан, В.Гоцуляк, В.Мельниченко, В.Боєчко). Особливо цінними в історіографічному аспекті є дві книги А.Чабана, присвячені Середньому Подніпров'ю (1999) [27].

Особливо слід відмітити плідну роботу, яку провів О.Ярошинський по підготовці науково-популярних праць, низки статей та дисертації, присвячених дослідженню історії Волині в період національно-визвольної та антифеодальної боротьби її жителів – складової частини національно-визвольної війни українського народу 1648–1657 рр.

Дослідником з'ясований зв'язок активної участі волинян у визвольних процесах з соціальними, політичними, економічними, національно-релігійними передумовами та загальнонаціональним рухом [10, 18]. Автор розширив наші знання про регіональні особливості визвольної боротьби українського населення, етапи, зміст, характерні особливості, розмах, організаційні форми, озброєння та наслідки визвольних змагань у 1648–1652 рр. у Волинському воєводстві та їх перебіг на Волині у 1653–1657 рр. В.Ярошинський вперше дав історіографічний нарис, висвітливши питання про те, як в літературі знайшли свій відбиток проблеми загострення соціальних суперечностей на Волині напередодні війни, хід походів українського війська на Волинь, перебіг битв та проявів антифеодальної боротьби на початковому етапі війни, деяких організаційних особливостей визвольного руху на Волині, вплив на його розгортання сформованих у воєводствах Звягельського, Любарського, Миропільського, Остропільського полків, участі волинського міщанства

в українських національно-визвольних змаганнях середини XVII ст. та ін. [10, 6-8].

Знання історіографії проблеми, широке залучення 350 документальних актових матеріалів, 210 листів, численних історичних відомостей та фактів, почерпнутих з наративних пам'яток — літописів, хронік, щоденників, мемуарів, історичних творів другої половини XVII ст., архівних матеріалів, дало змогу автору з'ясувати низку суперечностей, породжених процесами, пов'язаними з перебуванням Волині у складі Речі Посполитої й кризою феодално-шляхетської системи. За переконаннями дослідника, комплексна криза тодішнього суспільства, підсилена нездатністю владних структур реалізувати навіть обмежені поступки 1632—1633 рр. у національно-релігійній сфері, відцентровими тенденціями серед шляхти, невпорядкованістю взаємовідносин між державними і місцевими органами, різним устроєм вийтівсько-старостинськими конфліктами у містах, ліквідацією решток сільського самоуправління заклала передумови неминучого політичного конфлікту [10, 10].

В такому ж дусі В.Ярошинський висвітлює суть національних і релігійних проблем та основних факторів, що вплинули на розвиток національно-визвольної війни у цьому регіоні України. Зазначена праця може бути моделлю для подібних досліджень областей та регіонів України, охоплених національно-визвольним рухом українського населення. До того ж сприйнятною є періодизація висвітлення подій національно-визвольної війни на Волині у 1648—1657рр. (автором виділено вісім етапів та дослідницьких хронологічних меж національно-визвольного руху (червень 1648—березень 1652 рр.), що довготривалий час поєднувався із селянською війною (червень 1648—травень 1651 рр. та 1653—1657 рр.).

Варті уваги майбутніх дослідників національно-визвольної війни на Полтавщині, Київщині, Стародубщині, Холмщині, Підляшші та Перемищині спостереження особливостей та наслідків визвольного процесу на Волині. Ним доведено, що основними його чинниками були українські військові формування і більшість повстанських акцій. Останні були стихійними, одноактовими і недовготривалими. Повстанські формування склалися з селян, селян-міщан, селян-міщан-козаків, міщан, міщан-козаків. Вони поповнювали військові формування і мали тісний зв'язок з національно-визвольними і соціальними вимогами українського суспільства. Автор прийшов і до інших важливих висновків. Подібні регіональні дослідження національно-визвольної війни мають накладатися на всю територію України нею охоплену, підсумок яких міг би бути зафіксований у декількатомній історії цієї війни, з великим розділом, присвяченим історіографії, джерелознавству та археографії проблеми. В галузі спеціальних історичних дисциплін спостерігаються певні напрацювання, особливо пов'язані з відродженням традицій археологічних досліджень на місцях національно-визвольної війни (І.Свешніков на полі Берестейської битви), вихід у світ кілька десятків томів документів з

Ватиканського архіву, підготовлених греко-католицькими археографами (А.Великий, П.Підручний, С.Феник).

Джерелам до історії України 1559 – 1648 рр. присвячені монографії М.Ковальського та Ю.Мицика. Плідно працюють у галузі геральдики і прапорознавства такі вчені як Я.Ісаєвич, І.Сварник, Б.Якімовна, А.Гречило, Г.Ярова. Повертаючись до статті Ю.Мицика, зазначимо, що автор не оминає своєю увагою також і продукцію далеку від об'єктивності (Праці Б.Сушинського, Ю.Канигіна та "Карма України" (К., 1997), які за його висловом: "Нічого спільного не мають з наукою, відверто її дискредитують" [9, 267].

Перспективи майбутніх повномасштабних досліджень історії національно-визвольної війни вчений вбачає у підготовці комплексних синтетичних праць, присвячених доробці вітчизняної та зарубіжної історіографії другої половини ХІХ – ХХ ст. і цілим блокам таких проблем як "Гетьманщина" і "Православна церква" [9, 267]. Певні кроки в цьому напрямку вже зроблені [13; 14].

Цінні історіографічні спостереження над публікаціями із зазначеної проблематики зроблені Л.Капітан [15]. Вона чітко визначила і дала оцінку праць з козакознавства, виділила три етапи у висвітленні на сторінках часопису історії Визвольної війни українського народу середини ХVІІ ст., ґрунтовно проаналізувала дослідження 1990 – 2000 рр., окресливши їх проблематику, характерні риси та особливості публікацій. Висновок Л.Капітан з аналізу зазначеної проблематики полягає у тому, що "Український історичний журнал" від часу свого заснування приділяв увагу публікації матеріалів з історії Визвольної війни українського народу 1648 – 1676 рр.; редакційна колегія "УІЖ" ініціювала дискусії з різних проблем, які сприяли дослідженню революційних подій середини ХVІІ ст. в Україні [15, 16].

Щодо підсумкового висновку історіографії проблеми, яку взяв до вивчення Ю.Мицик, то він є оптимістичним: "... останнє десятиріччя принесло вагомі здобутки у дослідженні такої кардинальної проблеми історії України, котрою є національно-визвольна війна ..." [9, 268].

Вітчизняна історична наука нарешті дочекалася появи статей [16; 17] і комплексного дослідження присвяченого російській історіографії ХVІІІ – початку ХХ ст. національно-визвольної війни українського народу середини ХVІІ ст. [17]. Його автор – В.Маслак послідовно у чотирьох розділах, починаючи від 30-х рр. ХІХ ст., з'ясував місце цієї проблематики в російській історіографії, еволюцію тематики, глибину досліджень та їхню концептуальну спрямованість. Ним встановлено великодержавний підхід, який свідомо звужував можливості досліджень, а в ряді випадків вів до свідомої упередженості.

Водночас, російській історіографії належала першість та тривале домінування в дослідженні актового джерелознавства історіографії джерелознавства, історіографії археографії та комплексу питань пов'язаних з березневими статтями [18, 19]. В результаті проведеного

дослідження автором зроблені інші, вагомі для історичної науки висновки [18, 17 - 18]. Викликає інтерес публікація В.Павленка та С.Півовара про висвітлення історії середньовічної державності в радянській історіографії [19]. Дослідники спростовують існуючий стереотип щодо ігнорування проблеми української державності, зазначаючи, що "на певних етапах свого розвитку радянська історіографія неодноразово зверталася до історії української державності". З публікації видно що з середини 30-х рр. в Україні утвердилась догматична марксистська історіографія, яка обмежувала хронологічні рамки історії української державності. До середини 40-х рр. радянська історіографія так чи інакше визнавала факт існування української державності в XII – XVIII ст.

Так, наприклад, К.Гуслиний, М.Петровський писали про "республіку козаків". Наприкінці другої світової війни М.Супруненко, визнав той факт, що до 1945 р. в Інституті історії України АН УРСР "питання боротьби українського народу за свою державну незалежність" були актуальною проблемою, яка вирішувалася в теоретичних суперечках, водночас він констатував певну тенденцію змазати питання боротьби українського народу і здатність його до створення самостійної держави". В серпні 1946 р. М.Хрущов підписав постанову ЦК ЦП(б)У "Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституті історії АН УРСР" 1947 р. і постанову ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і Президії Верховної Ради СРСР "Про 300-річчя возз'єднання України з Росією" (1953), які визначали основні тенденції і оцінки у висвітленні історії України в наступні роки. Якщо у першій постанові термін "Українська державність використовувався виключно для радянського соціалістичного періоду, то друга – визнавала й процес складання української державності в ході визвольної війни 1648 – 1654 рр., наголошуючи на його незавершеності" [19, 35].

У 60-х рр., на думку авторів, з'явилися можливості звернення до історії середньовічної державності, звільнення їх на деякий час від офіційної "загальноприйнятої" концепції. Так, у 1965 р. О.Косименко в "Історії УРСР" стверджував, що "процес формування української державності охоплював тривалий період і спирався на славні подвиги запорозького козацтва і українського народу, а завершився в ході визвольної війни створенням української держави" [19, 36].

В цьому ж році О.Апанович надрукувала в "Українському історичному журналі" статтю "Національно-визвольна війна в епоху феодалізму", доводячи, що українському народові, як і всім народам на певному історичному етапі, властиве було прагнення до політичної самостійності та національної незалежності, а козацтво взяло на себе одну з функцій державності. Вона у 1969 році у монографії "Збройні сили України першої половини XVIII ст." акцентувала увагу на тому факті, що українська державність існувала впродовж XIII – XV століть. Суспільно-політичний устрій Запорозької Січі другої половини XVI ст.

розвинувся у козацьку республіку — своєрідний вияв української державності.

В такому ж дусі науковці аналізують праці М.Брайчевського, який сміливо виступив із запереченням основних положень тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією" на підставі розробленої ним концепції українського історичного процесу. Автори також акцентують увагу на 1972 році, з якого починається новий наступ проти вітчизняної історичної науки. На їх думку "нова реабілітація" зазначеної проблематики відбулася наприкінці 80-х рр. і пов'язана з горбачовською перебудовою, коли почався процес переосмислення історичного минулого. У вересні 1989 р. М.Брайчевський виступив на Установчому з'їзді Народного Руху України де висунув історичну концепцію української державності, зазначивши, що Запорозька Січ була козацькою республікою з демократичним устроєм,

У жовтні 1990 р. В.Смолій та О.Гуржій опублікували в "Українському історичному журналі" статтю "Становлення української феодальної державності", а в грудні на його сторінках були надруковані матеріали "круглого столу" на тему: "Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми", які теж проаналізовані авторами. Вони також відзначають, що після "двох десятиліть замовчування політичної історії Запорозької Січі істориками знову була продекларована теза про те, що Січ — це один із важливих етапів у процесі формування української державності" [19, 37]. Один із висновків їх полягає у тому, що радянські вчені 80-х років не запропонували чогось нового, невідомого науці раніше. Вони, констатуючи загалом відомі факти акцентували увагу передусім на необхідності ґрунтовного дослідження цієї майже невивченої радянською історіографією проблематики. Зрозуміло, що цей процес відбувався в основному в рамках традицій марксистсько-ленінської методології, яка мала обмежений характер.

Проведений історіографічний аналіз привів авторів до усвідомлення того, що в радянський період історична наука перебувала під сильним впливом партійно-державної ідеології. Зазначене обумовлювало необ'єктивність оцінок історичних подій, звуження наукових поглядів, наявність заборонених тем, серед яких була й історія української державності. Разом з тим, твердження про повне замовчування радянською історіографією цієї проблематики, на думку авторів, є свідченням, по перше, одностороннього й спрощеного підходу до оцінки наукової спадщини вітчизняних істориків 30-х — 80-х років, по-друге, відсутності ґрунтовного аналізу внутрішніх закономірностей її розвитку [19, 37].

Зазначимо, що Д.Дорошенко, Б.Крупницький, Н.Полонська-Василенко, О.Оглоблін, Л.Винар та ін. зарубіжні українські історики внесли помітний вклад в історіографію національно-визвольної війни середини XVII ст. В Україні аналізом внеску "Українського історика по вивченню історії козацтва" займалися В.Цибульський та В.Гром. В цьому

плані певний інтерес мають дослідження присвячені зарубіжній історіографії українського козацтва.

Осібно слід відзначити публікацію В.Грома "Доба Б.Хмельницького у дослідженнях українських вчених в еміграції у 20-50-х роках ХХ ст." [20]. В полі зору автора опинилися праці В.Липинського, М.Грушевського, Д.Дорошенка, І.Крип'якевича, О.Терлецького, І.Борщака, В.Герасимчука, М.Кордуби, Р.Ляценка, Д.Оляничина, П.Федоренка, А.Яковлева, військових фахівців М.Капустянського, В.Петріва, М.Вигоренка, М.Заклинського, Ю.Тис-Крохмалюка, а також В.Гришка, О.Оглоблина, Л.Окиншевича, Н.Полонської-Василенко, Б.Крупницького, Я.Падоха, О.Пріцака, М.Стахіва та ін. На думку автора, проведений аналіз дозволяє констатувати, що "українські учені в еміграції в основному здійснили свою важливу місію. Їх науковий доробок, разом із науковими працями, виданими в Україні... наближає нас до пізнання історичної істини на основі наукових, а не політичних підходів" [20, 310].

Історіографічні аспекти історії українського козацтва, національно-визвольної війни середини XVII ст. містяться в численних матеріалах Всеукраїнських, регіональних, обласних наукових, науково-практичних конференцій та читань, тезах. Наприклад, проблеми історіографії та джерелознавства історії українського козацтва стали предметом Наукових читань, присвячених Д.І.Яворницькому (Запоріжжя, 1993) [21], де увагу викликають статті Є.Івоніна "Про вплив німецької і австрійської історіографії на "Історію запорізьких козаків" Д.І.Яворницького" [21, 17-21], А.Давлетова "До питання висвітлення історії запорозького козацтва в періодиці "Третього рейху" [21, 21-27], В.Мірошніченка "Ще одна концепція походження і ролі запорізького козацтва у світовій історії" [21, 42-48], Є.Матвеевої "Англо-американська історіографія про місце запорозького козацтва у відносинах між Річчю Посполитою і Османською імперією" [21, 48-56]. Особливо цінними є роздуми М.Ковальського про історіографічні аспекти у науковій спадщині Д.І.Яворницького [21, 101-110] і його місце у вітчизняному історіографічному процесі [22, 3-10]. Автор, зокрема, зазначає, що певна упередженість до праць Д.Яворницького про запорозьких козаків в окремих випадках мала своїм корінням принципове розходження між ним і його опонентами в оцінці запорозького козацтва в історії України та ліквідації Запорозької Січі царським урядом. Вчений також наголошує на значенні подвижницької діяльності Д.Яворницького саме на теренах колишніх запорозьких земель [22, 107-109].

Викликають певний інтерес праці В.Газіна та В.Маслійчука, присвячені гетьманству П.Тетері та козацькій старшині Слобідських полків другої половини XVII – першої половини XVIII ст. [23; 24]. Варті уваги перші розділи дисертацій, де подані огляди історіографії та джерел. В центрі уваги В.Газіна "Історія Русів", праці Д.Бантиш-Каменського, М.Маркевича, В.Антоновича, М.Костомарова, М.Грушевського, В.Липинського, Л.Окиншевича, М.Петровського, І.Крип'якевича, В.Гера-

симчука, М.Марченка, Е.Юркова, О.Апанович, Я.Дашкевича, Н.Яковенко, В.Брехуненко, В.Смоля, В.Степанкова, Н.Герасименка, Ю.Мицика, В.Горобця, Т.Чухліба, О.Крижанівського та С.Плохія, а також представників російської, польської історіографії, якими досліджувалися напрями польсько-російсько-кримських стосунків у вирішенні українського питання, хід військово-політичних подій в козацькій Україні в 1653-1655 рр., розгортання селянської боротьби спрямованої проти уряду П.Тетері у травні 1661 і 1664-1665 рр. [23, 9]. Сам же автор здійснив комплексне дослідження розвитку суспільно-політичної кризи в українській державі у першій половині 60-х років XVIII ст. та політики гетьмана Павла Тетері, спрямованої на її подолання. Ним проаналізовані головні напрями політичної програми українського уряду, геополітичні аспекти життя держави, намагання П.Тетері відновити єдність козацької України, стабілізувати внутрішньополітичне життя і створити сприятливі умови для реалізації цих завдань та визначенні основних причин краху політичної програми гетьмана.

В.Маслійчук, розглядаючи науковий стан розробки проблеми формування слобідсько-українського шляхетства, аналізує праці перших істориків Слобідської України кінця XVIII ст. – першої половини XIX ст. (І.Квітка, І.Стрезневський, В.Каразін) а також П.Головинського, Л.Шиманова, О.Твердохлібова, Д.Багалія та його колег і учнів, І.Міклашевського, Є.Алабовського, В.Данилевича, М.Грушевського, істориків 20-80-х рр. (Г.Хоткевича, С.Таранущенко, В.Юркевича, К.Стецюка, Ф.Шевченка, О.Гуржія та А.Слюсарського). Автор не залишає поза увагою праці російських вчених З.Звездіна, В.Загаровського, В.Важинського та С.Черкасової. Зазначений аналіз дозволив виявити брак генеалогічних і просопографічних досліджень, праць про перехід місцевої козацької старшини у загальноросійське дворянство, студій над історією груп козацької еліти, історії козацької старшини. Цим невирішеним питанням в українській історіографії В.Маслійчук й присвятив своє дослідження. Ним розглянуті процес формування козацької еліти Слобідської України, генези місцевої еліти, вплив на її формування російського уряду, заняття нею верхніх щаблів соціальної драбини, нагромадження козацькими старшинами матеріальних благ. Автором вивчені причини поступового обмеження владних прерогативів козацької старшини російським урядом, політичної пасивності козацької еліти, доведення козацькими старшинами своєї соціальної винятковості, показано перетворення місцевих козацьких старшин на прошарок землеволодільців-поміщиків – "нову шляхту", вплив цих процесів на суспільний розвиток всього регіону [24, 17].

У 1999 р. О.Гуржієм підготовлено дослідження, присвячене гетьманській владі в Українській козацькій державі першої чверті XVIII ст. на прикладі діяльності І.Скоропадського [25]. Увагу дослідників привертає розгляд вченим стану наукової розробки проблеми, пов'язаної з аналізом праць О.Лазаревського, "Історії Русів", "Історії Малої Росії" Д.Бантиш-Каменського, Д.Яворницького, Д.Багалія, О.Єфименко, Д.Бар-

винського, М.Грушевського, Т.Коструби, І.Крип'якевича, Д.Дорошенка, а також В.Дядиченко, й сучасних істориків таких як В.Панашенко, В.Горобець, В.Кривошея та інших [25, 8].

В докторській дисертації О.Гуржій проаналізував функції гетьманської влади на території українських земель, що входили до складу Російської держави до царювання Петра I, питання про формування державницької ідеї І.Скоропадського, його методи щодо збереження автономії, внутрішньо-зовнішньої політики гетьмана, його участь у війнах і походах на чолі козацьких полків проти можновладців Польщі, Туреччини, Кримського ханства та Швеції. В цілому автором дана зважена оцінка постаті І.Скоропадського як державного військового діяча в історії України [25, 31].

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що окреслена нами побіжно історія історіографії визвольної війни середини XVII ст. закарбована в цілій низці публікацій Я.Дашкевича та у збірниках праць, виданих Інститутом історії України достатньо високого наукового рівня. Сучасні дослідники, подолавши стереотипи марксистсько-ленінської методології створили сциентистський образ історіографії зазначеної проблеми. В їх полі зору знаходилися витoki українського козацтва, проблема термінології, розширення хронологічних меж національно-визвольної війни середини XVII ст., її соціальні, політичні, економічні, військові та інші аспекти. Широкого висвітлення знайшла постать Б.Хмельницького. Наскрізною темою досліджень стала Українська козацька держава, її витoki та шляхи історичного розвитку. В історіографічному ракурсі помітне "модерно-позитивістичне" осягнення історії України цієї доби.

В науково-популярних публікаціях, які ще підлягають вивченню, українська історіографія Визвольної війни середини XVII ст. є двоїстою: з одного боку це патріотична ідеалізація козацької верстви, освячена неоромантизмом з початку 90-х років XX ст., який продовжується і сьогодні (прославлення військового героїзму козаків, створення справжнього наукового культу Б.Хмельницького, державності ним відтвореної, ототожнення козацтва з усім народом та ін.) Негативно варто оцінювати продукцію далекої від історичної правди, яка не має нічого спільного з дійсним минулим козацтва, та кидає тінь на науковий зміст глибоких історичних досліджень національно-визвольної війни середини XVII ст.

З рештою потрібно виконати науковий заповіт М.Грушевського (нам про це вже доводилося писати) [26, 62-79], пам'ятаючи, що він мав на меті підготувати монографічне дослідження, де б розглянув погляди вчених на "Хмельниччину".

1 Томенко М.В. Проблема співвідношення національного і соціального в народних рухах доби козацької держави // Українська козацька держава: Витoki та шляхи історичного розвитку: Матеріали Тре-

- тіх Всеукраїнських історичних читань. - Київ-Черкаси. - 1993. - С. 205-207.
2. Маслак В.І. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. в російській історіографії XVIII - початку XX ст. - Автореф. дис... канд. іст. наук. - К., 2001. - 21 с.
 3. Леп'яко С.А. Військово-політична діяльність українського козацтва в контексті міжнародних відносин (1551-1595). - Автореф. дис... доктора іст. наук. - К., 2000. - 35 с.
 4. Леп'яко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. - Чернігів, 1996. - 288 с.
 5. Ромацев В.М. Характеристика національно-визвольної війни та процесу державотворення в Україні в середині XVII ст.: до історіографії питання // М-ли Всеукраїнської наук. конфер. - Луганськ, 8-9 лютого 2001 лютого. - Луганськ, 2001. - С. 26-29.
 6. Смолій В.А., Степанков В.І. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). - К., 1999. - 352 с.
 7. Борисенко В.Й. Початок війни чи революції (До постановки проблеми) // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали Третіх Всеукраїнських історичних читань. - Київ-Черкаси. - 1993. - С. 47-50.
 8. Мицик Ю.А. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. - Днепропетровськ. - 1991. - 302 с.; Його ж. Козацький край. - Днепропетровськ. - 1997. - 102 с.; Його ж. Національно-визвольна війна українського народу у 1648-1658 рр.: деякі підсумки, проблеми і перспективи дослідження // Пам'ять століть. - 1998. - № 4. - С. 1-13.
 9. Апросіна О.В. Висвітлення визвольної війни українського народу середини XVII ст. у Хроніці В.Кохановського // Соціально-гуманітарний вісник НГАУ. - 1998. - №1 (16). - Дніпропетровськ. - С. 96-100.
 10. Федорук Я. Національна ідея Б.Хмельницького в українській історіографії XIX-XX ст. // Записки Наукового Товариства ім. Т.Шевченка. - Львів, 1995. - Т.228. - С. 160-182.
 11. Федорук Я. Монархізм Б.Хмельницького в оцінці В'ячеслава Липинського: критична інтерпретація // Липинський В. Студії. - Київ-Філадельфія. - 1994. - Т.1. - С.228-231.
 12. Федорук Я.О. Туреччина та її васали у відносинах з Б.Хмельницьким у 1654 р. - Автореф. дис... канд. іст. наук. - К., 1996. - 24 с.
 13. Станіславський В.В. Політичні відносини Запорозької Січі в кінці XVII - на початку XVIII ст. - Автореф. дис...канд. іст. наук. - К., 1996. - 18 с.
 14. Ярошинський О.Б. Волинь в період національно-визвольної війни 1648-1657 рр. - Автореф. дис... канд. іст. наук. - Харків, 2001. - 20 с.
 15. Капітан Л.І. "Український історичний журнал" у контексті дослідження історії України XIV - середини XVII ст. - Автореф.

- дис...канд. іст. наук. - Дніпропетровськ, 2000. - 20 с.
16. Маслак В.І. Причини національної революції середини XVII ст. в Україні. Історіографія проблеми // Придніпровський науковий вісник. - 1998. - №86 (153). - С. 79 – 91.
 17. Маслак В.І. Адміністративний устрій держави Б.Хмельницького (до історіографії) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. - Вип. 8. - Запоріжжя. - 1999. - С. 142-146.
 18. Маслак В.І. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. в російській історіографії XVIII - початку XX ст. - Автореф. - дис... канд. іст. наук. - К., 2001. - 21 с.
 19. Павленко В.М., Півовар С.Р. До питання про висвітлення історії середньовічної української державності в радянській історіографії // М-ли Всеукраїнської наук. конфер. – Луганськ, 8-9 лютого 2001 лютого. - Луганськ, 2001. - С. 34-37.
 20. Гром В. Доба Б.Хмельницького у дослідженнях українських вчених в еміграції у 20-50-х рр. XX ст. // Історіографічні дослідження в Україні. - К., 1999. - Вип. 9. - С. 299-311.
 21. Вчений-подвижник. Життєвий шлях та літературна спадщина відомого на Придніпров'ї археолога, історіографа та етнографа Д.І.Яворницького: Матеріали наук. практ. конфер., присвяченої 135-річчю від дня народження вченого, 26-27 жовтня 1991 р. - Дніпропетровськ, 1991. - 121 с.
 22. Ковальський М.П. Місце Д.І.Яворницького у вітчизняному історіографічному процесі // Вчений-подвижник. Життєвий шлях та літературна спадщина відомого на Придніпров'ї археолога, історіографа та етнографа Д.І.Яворницького: Матеріали наук. практ. конфер., присвяченої 135-річчю від дня народження вченого, 26-27 жовтня 1991 р. - Дніпропетровськ, 1991.- С. 3-10.
 23. Газін В.В. Гетьманство П.Тетері: спроба подолання суспільно-політичної кризи в українській державі (1663–1665 рр.). - Автореф. дис...канд. іст. наук. - К., 2001. - 20 с.
 24. Маслійчук В.Л. Козацька старшина Слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII. - Автореф. дис...канд. іст. наук. - Харків, 2001. - 20 с.
 25. Гуржій О.І. Гетьманська влада в Українській козацькій державі першої чверті XVIII ст. (на прикладі І.Скоропадського). - Автореф. дис...доктора іст. наук. - К., 1999. - 32 с.
 26. Гоцуляк В. Гортаючи сторінки... Думки про історію України-Руси М.Грушевського і українську історіографію 80-х рр. XIX - початку XX ст. - Черкаси, 1996. - 256 с.
 27. Чабан А.Ю. Середнє Подніпров'я: Кн.1. - Черкаси. - 1999. - 311 с.